

بازتاب تفکرات شیعی درنگاره های خاوران نامه ابن حسام خوسفی

امین سلیمانی نجف آبادی

soleimani.graphic@yahoo.com

چکیده

باتوجه به نقاشی های بسیاری که ازدوره های مختلف درکتب ادبی، مذهبی، علمی برجای مانده است. می توان به تجزیه و تحلیل این آثار، نگرش و جهان بینی ویژه ی هنرمندان وصاحبان آثاردرآن زمان از ابعاد مختلف پرداخت. دراین مقاله کوشش شده است نگاره های یکی ازشاهکارهای ادبی دوره تیموری درمکتب شیرازباعنوان «خاوران نامه» سروده ی ابن حسام خوسفی، باتکیه برتاثیر عناصر شیعی در آفرینش نگاره ها موردبررسی قرار گیرد. دلایل و اهداف ترسیم نگاره با توجه به عناصر مذهبی و سیاسی و چگونگی حفظ استقلال هنری نگارگر از متن در بازنمایی عناصر شیعی از مسایلی است که در پژوهش مورد بررسی قرارگرفته است. موضوع کتاب مربوط به ماجراها ودلاوری های حضرت علی (ع) و تاکید بر حقانیت تشیع می باشد و ازین جهت دارای حساسیت زیادی بوده است. ابن حسام علی (ع) را در اشعار خود شبیه به رستم شاهنامه به تصویر می کشد. سرمایه گذاران وتولیدکنندگان خاوران نامه درتلاش بوده اند برای اعلام موضع ونشان دادن عقاید واثبات حقانیت شیعیان در مدح مرد اول تشیع تصاویری نمادین از این امام بزرگوار بیافرینند که خودبیان کننده عقاید واهداف سیاسی ومذهبی حاکمان شیراز بوده است، که در تضاد با حکومت سنی مذهب تیموری بوده است. دراین پژوهش که به شیوه توصیفی تحلیلی انجام گرفته است، ابتدابه بررسی فضای تاریخی، سیاسی ومذهبی ایران در زمان آفرینش نگاره های این اثرپرداخته شده است، سپس چهارنگاره از مهمترین نگاره های قابل توجه دررابطه با مذهب تشیع چگونگی به کارگیری عناصر شیعی توسط نقاش در این آثار رامورد بررسی قرار خواهد گرفت. آن چه از این پژوهش حاصل می شود، انتخاب هوشمندانه ی اشعار خاوران نامه برای نقاشی باهدف تاکید بر حقانیت علی(ع) و مذهب تشیع است.

کلیدواژگان: خاوران نامه ابن حسام خوسفی. نقاشی ایرانی. حضرت علی(ع). شیعه، مذهب تشیع

مقدمه

در نقاشی های مکاتب مختلف هنری ایران، عموماً نقاشی ها تابع شعر و متن بوده است و نقاش چندان مجاز به خروج از قواعد و مقررات رایج نقاشی ایرانی نبوده است. به همین دلیل شاید در نگاه اول برخی از نگاره ها به لحاظ قدرت بیان و استقلال هنری، سطحی و ساده به نظر آید. از این رو نگارگر برای رهایی از این سطحی نگری و ارتقاء استقلال هنری خویش در چارچوب قواعد متداول زمانه و برحسب نیاز سفارش دهندگان اثر در برخی مواقع دست به ابتکارات هوشمندانه ی معنایی و مفهومی و کنایه های ظریف زده است. از این دست موارد را در نقاشی های کتب تاریخی و مذهبی بیشتر می توان یافت. از مواردی که هوشمندی نگارگر ایرانی بیشتر نمایان می کند، شیوه ی شخصیت پردازی بازیگران اصلی و فرعی داستان هاست. از آن جهت که خاوران نامه جزء کتب مشهور ادبی وابسته به مذهب تشیع است، حساسیت در شخصیت پردازی افراد مختلف از جمله حضرت علی (ع) و یارانش در آن به وضوح دیده می شود. آفرینش این اثر در دوره ی حکومت تیموریان نیز به علت مسائل سیاسی و مذهبی و مغایرت با اصول نظام سنی مذهب حاکم قابل توجه بوده است. خاوران نامه ابن حسام منظومه ای است مفصل در حدود ۲۲۵۰۰ بیت در بحر متقارب، بیشتر پژوهندگان خاوران نامه ابن حسام را بهترین تقلید از شاهنامه فردوسی دانسته اند. «چون هدف این داستان ها، تحکیم ایمان مردم و برانگیختن حسّ تحسین شیعیان و دوستداران آل علی (ع) بوده است، بنا به پسند عوام در آن روزگار، همیشه صحت روایات تاریخی مورد نظر نبود، بلکه در آن ها، گاه سخن از جنگ با اژدها، دیو و جن می رود و نیز حوادثی خیالی که معمولاً لازمه آثار حماسی است، در حواشی مطالب تاریخی دیگر هم نقل شده است؛ همچنان که نظایر این حوادث بارها در اسکندر نامه ها دیده می شود، از این گذشته، به باور عوام سده نهم، اژدها و سایر موجودات افسانه ای شاید در زمره واقعیات قطعی و مسلم به حساب می آمد.» (انوری-۱۳۸۰: ۸) با توجه به موارد ذکر شده به مساله پژوهش رهنمون می شویم که نقاش چگونه در این اثر توانسته است عناصر شیعی را مستقل از متن به تصویر بکشد؟

«درباره نوع ایرانی نگاری چه بسیار در باب موضوع آثار، بیک و زمان خلق شان صحبت شده بی آنکه انگیزه های اجتماعی خلق آن ها در نظر آورده شوند. هنوز در این باره که چه اعتقادی محرک برخی از نگارگران در تصویر مردمان عامی جامعه بوده چندان بحث نشده و محققین، آنچنان که معمول است، دلیل آن را متونی دانسته اند که نقاشان، وظیفه تصویرگری شان را برعهده داشته اند و پاسخ نمی گویند ازین انبوه اضعار و متون ادبی که دست نقاش و کارگاه سازنده کتاب تاحد زیادی در انتخاب آن ها باز بوده، چرا داستانی برای تصویرگری انتخاب می شده و داستانی دیگر هرگز به تصویر در نمی آمده

است. حال آن که برخی از محققین معتقدند پرداخت هنرمندان از موضوع کاملاً آزاد بوده و نقاشان به آزادانه ترین شکل، کتاب را مصور می کردند» (دلوره، ۱۳۸۲، ۳۱۱).

«هنرمند متعلق به یک طبقه است و خواه ناخواه جهان بینی همان طبقه را بازتاب می دهد. بین اثر هنری و اوضاع و احوال سیاسی اقتصادی اجتماعی همخوانی و مطابقت (Homology) است. آثار هنری در مرحله نخست، ساخت ذهن هنرمند نیست بلکه ساخت ذهن کلی اجتماع است، یعنی ارزش ها و آمالی که در اجتماع وجود ندارند» (شمیسا، ۱۳۸۶، ۲۹۱، ۲۹۲)

در بررسی پیشینه ی این پژوهش، چنان که مشخص است به علت محدود بودن منابع تصویری و نگارگری های مربوط به مذهب تشیع پژوهش در این موضوع به آسانی میسر نبوده است و آثار اندکی از پژوهشگران و محققین در این زمینه حاصل شده است که می توان به کتاب «عناصر هنر شیعی در نگارگری و نگاری تیموریان و صفویان» دکتر مهناز شایسته فر اشاره کرد. در پژوهش حاضر تلاش شده است چندین نگاره از یکی از مهمترین کتب ادبی با رویکرد شیعی با نگاهی تازه تر و به دور از تکرار مورد بررسی قرار گیرد.

حکومت تیموریان

«تیموریان مانند غالب اقوام که به ایران هجوم آورده اند . از حیث فرهنگ و تمدن از ایران ضعیفتر بودند و به زودی دریافتند که در برابر قوم متمدن تری قرار دارند که مدتها پیش، مرحله تمدن ابتدایی و فرهنگ بدوی آنان را پشت سر گذاشته اند و در مرحله عالیتری از تمدن قرار دارند. ایشان لاجرم به کسب و اقتباس این تمدن پرداختند و در امور حکومت نیز از ایرانیان مدد خواستند. همین وضع برای مغولان چنگیزی هم پیش آمد. با این تفاوت که می توان گفت تیموریان پیش از آنکه به ایران هجوم آورند، خود تمدن اسلام و ایران را پذیرفته بودند؛ چه تیمور در ماوراءالنهر تربیت یافته و خود و اتباعش مسلمان بودند و فرهنگ و تمدن ایرانی را در جامعه تمدن اسلامی می شناختند. تیمور بنای سلطنت خود را بر دین و آیین اسلام استحکام داد.» (اتخاذچنین روشی در تقویت دین و یا تظاهر به این امر یادآور روشی است که ترکان سلجوقی از نیمه اول قرن پنجم (ه . ق) پیش گرفته بودند تا از آن راه پایه های حکومت خود را بر ایران و سایر ممالک اسلامی استوار کنند. «میر جعفری، ۱۳۸۷: ۲۰۶، ۲۰۵)

عمومیت یافتن شعر و ادبیات از مهمترین ویژگی های این دوره است. چنان که در میان همه طبقات از دانشمندان و عالم دین ، امیر و سلطان ذوق شعر و شاعری دیده می شد. « ادب ترکی در اواخر قرن نهم (ه . ق) و اوایل قرن دهم (ه . ق) با ظهور شاعران و نویسندگان بزرگی مانند : امیر علیشیر نوائی و ظهیر الدین محمد بابر اوج

گرفت» (همان، ۱۳۸۷: ۱۵۵) مذهب در این دوره دستخوش تغییراتی شد که علی‌الصول به نفع حاکمان تیموری وبا سیاست ایشان انجام می‌گرفت شاهرخ فرزند تیمور به همین نحو در عقیده دینی استمرار و به اصحاب شریعت و فضلا و اهل طریقت و عرفا سخت معتقد بود. مذهب رسمی شاهان تیموری، مذهب اهل سنت حنفی بود، علمای عصر نیز پیرو همین مذهب بودند ولی تعداد شیعیان نیز کم نبود و عده آنها در خراسان، عراق و آذربایجان بیشتر بود. «به طور کلی در این عصر، شیعیان در پیروی از عقاید خود و اشاعه افکار خویش آزادی داشتند و در اواخر این دوره از حمایت سلطان حسین بایقرا و وزیر دانشمند و مدبرش امیر علی شیر نوائی که خود مذهب شیعه داشت، برخوردار بودند می‌توان گفت که مذهب شیعه در ایران عصر تیموری آخرین دوره های ضعف خود را در برابر تسنن می‌گذراند و از فرصت زیقیمتی که در قرن های هفتم و هشتم (ه. ق) برای آن فراهم آورده شده بود به خوبی استفاده می‌کرد» (همان، ۱۳۸۷: ۱۶۷).

نگارگری و شخصیت پردازی شیعی در دوره تیموری .

نقش هنر در کلیه طبقات جامعه ایرانی عصر تیموری به سرعت رو به افزایش گذاشت. نقاشی نیز در دوره تیموری از جایگاه ویژه ای برخوردار شد که در چند مکتب مهم نگارگری از جمله هرات و شیراز فعال بوده است. بعد از تسلط ترکمانان بر شیراز در سبک غیردرباری آن تغییراتی ایجاد شد. از جمله ترکیب بندی معماری و منظره ساده که برای تولید در تعداد بالا مناسب بود و به همین جهت آن را سبک تجاری می‌گفتند. خاوران نامه در همین دوره توسط نقاشی به نام فرهاد نقاشی شده است «اغلب نگاره های آن ترکیب بندی های نومایه ای هستند که مهارت طراحی و تخیل قوی فرهاد را نشان می‌دهند» (پاکباز، ۷۸، ۱۳۸۴)

«تاثیرات فرهنگ اسلامی در موضوع های منتخب مصور سازی و کتیبه نگاری نسخ این دوران، در مراسم تشیع جنازه، خاکسپاری، زنان با روسری و حجاب، مساجد و مناره های آن، مردم در حال نماز و کتیبه های قرآنی آشکار می‌شود» (شایسته فر: ۱۳۸۴، ۵۸، ۵۹) در این دوره تصاویری کار شده که نشان دهنده حضور عناصر شیعی در آنهاست. در دوره تیموری سلسله ها و حکومت‌هایی نیز بودند که تمایل خود را نسبت به عقاید شیعی نشان می‌دادند. افراد و حامیان متعددی طی دوره تیموری ترسیم زندگی پیامبر (ص) و اهل بیتش را سفارش می‌دادند، با جستجو در نسخ خطی می‌توان این طور برداشت کرد که احتمالاً حاکمان تیموری برای تثبیت جایگاه سیاسی و اجتماعی خود از این طریق استفاده می‌کردند و از این طریق به اعتبار فرهنگی خویش نیز می‌افزودند که در جهت استحکام حکومت خود بود.

خاوران نامه یا خاور نامه

«خاوران نامه یا خاور نامه داستان جنگ ها و دلاوری های حضرت علی (ع) و یاران آن حضرت است ، خاوران نامه منظوم را ابن حسام در بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف، همان بحر شاهنامه فردوسی به نظم در آورده است (۸۳۰ ه.ق) و روایت منثور آن کتابی است از قبیل رموز حمزه و نظایر آن . خاوران نامه منثور کتابی است به قطع خستی یا رقعی دارای کم تر از ۱۰۰ صفحه که چندین بار چاپ شده است و نزد عامه رواج دارد.» (انوری-۱۳۸۰: ۵) این نسخه احتمالاً کهنترین نسخه ی موجود از خاوران نامه است. نقاش این نسخه شخصی است به نام فرهاد. «فرهاد ، نقاش گمنام و شیرین قلم اواخر قرن نهم، گویا از اهالی شیراز بوده که در شیوه ای خاص هنر آفرینی کرد و به استناد تصاویر تاریخ دار نقاشی های کتاب که در سال های (۸۸۱ و ۸۸ و ۸۸۹ ه . ق) کشیده شده است می توان گفت که این نسخه ارزنده درحوالی (۸۹۲ ه . ق) پایان یافته و حدود ۱۰ سال نیز صرف کتابت و آفریدن نقوش آن شده است.» (همان -۸۱) داستان هاو اتفاق های این کتاب در مورد جنگ های حضرت علی(ع) و یارانش مانند مالک اشتر ، ابوالمحنن ، عمرو بن معدی کوب ، عمرو بن امید و... که نام آنها برای شیعیان آشناست ، با قباد ، شاه خاوران و دیگر پادشاهان بت پرست مانند طهماس شاه و صلصال شاه. جنگ هایی که هدف از آن ها ترویج اسلام و برچیده شدن کفر بوده است. در ادامه ۴ نگاره از خاوران نامه که در بردارنده مفاهیم و عناصر شیعی است را مورد بررسی قرار می گیرد.

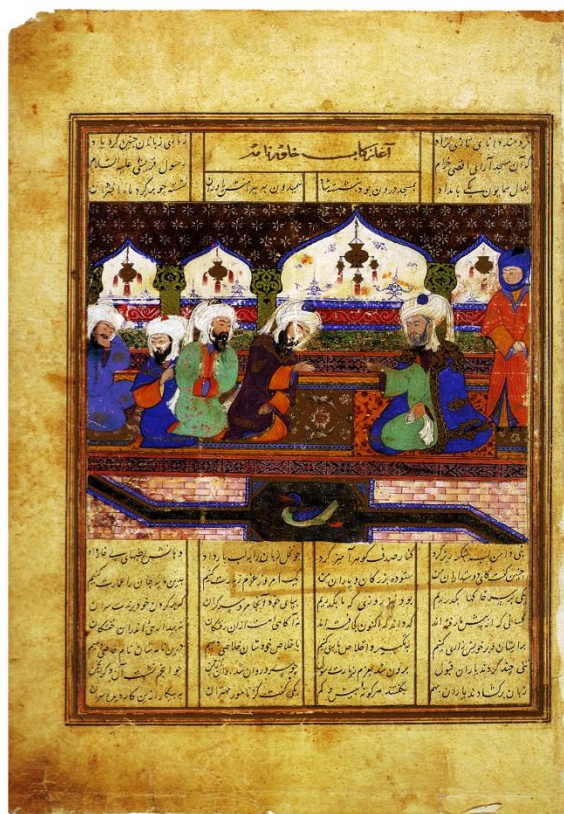
نگاره اول / سخنان پیامبر(ص) در جمع اصحابش

این نگاره (تصویر ۱) که در مطلع کتاب کار شده است . حضرت محمد (ص) را در حال ایراد سخن برای اصحابش نشان میدهد، از متن چنین بر می آید که پیامبر بعد از خواندن خطبه در مسجد و سخن گفتن با اصحاب ، ایشان را به رفتن بر سر مزار مردگان و یاد کردن از دست رفتگان تشویق می کند . با توجه به وجود ستون هایی در قسمت بالایی تصویر مشخص می شود که نقاش فضایی نزدیکی به شبستان مسجد را به تصویر کشیده است . شبستانی که پوشیده از قالی ها و فرش های متنوع و رنگارنگ است . او که دست راستش را به حالت اشاره بالا گرفته ، هیبتی شبیه به حاکمان تیموری و ترکمانان در نگاره های دیگر خاوران نامه دارد ، دستاری سفید رنگ با میانه ای آبی و پیچشی به سبک تیموریان بر سر دارد ، فرم صورت به لحاظ ترکیب معمول در نگار گری ایرانی بیضوی نیست و نقاش صورت را نزدیک به طبیعت کار کرده است ، صورت در حالت سه رخ ، ابروان نازک و کمان گون است. بینی باریک و بلند ، لبانی کوچک با تبسمی شیرین، سبیلی باریک و بلند که در انتها به ریش نسبتاً بلند خاکستری رنگ وصل می شود. در زیر عبای پر تزیین لاجوردی دو جامه قابل تشخیص است ، یکی به رنگ سبز روشن با یقه ای نارنجی رنگ و دیگری که در زیر این جامه قرار

گرفته ، به رنگ بنفش است . پیامبر (ص) پارچه ای سفید در دست دارد ، این پارچه را در دست شاهان تیموری در نگاره های دیگر بدون استثناء می توان مشاهده کرد ، که شاید نشانی برای تمایز شاه از عوام و قدرت او باشد .

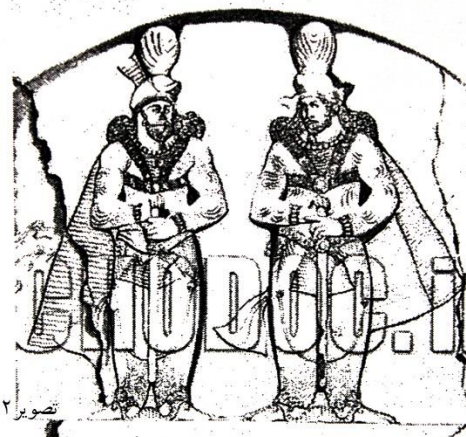
در این نگاره چهار شخصیت رو به روی پیامبر (ص) قرار گرفته اند. در متن پیامبر درباره ی دیدار قبور و گذر عمر سخن می گوید و به طور مستقیم به هیچ یک از یاران پیامبر اشاره نمی شود ولی نوع به تصویر کشیدن این ماجرا معانی دیگری را در خود پنهان کرده است که فراتر از یک سخن ساده اخلاقی می نماید. حال چرا نقاش برای سرآغاز کتاب این نگاره را به تصویر کشیده و چرا از اصحاب ایشان فقط چهار نفر تصویر شده اند؟ سوالاتی است که به نظر نگارنده پاسخی مشخص دارد. انتخاب هوشمندانه صاحبان اثر برای اولین نگاره ی کتاب قابل توجه است. چهار شخصیت نشسته در جلوی پیامبر احتمالاً همان ابوبکر و عمر و عثمان و حضرت علی (ع) هستند. از آن رو که خاوران نامه کتابی است در مدح رشادت های علی (ع) ، نفر اول کسی نمی تواند باشد به جز حضرت علی (ع) که در بین چهار نفر از همه بزرگتر و با ابهت تر کشیده شده است ، سه نفر پشت سر حضرت علی (ع) سه خلیفه دیگر می باشند که هر کدام با حالتی شبیه به تعجب و شگفتی اشاره به حضرت علی (ع) و پیامبر (ص) دارند . رسول خدا (ص) دست راست خود را بانگشت اشاره به طرف حضرت علی (ع) گرفته است و علی (ع) نیز در پاسخ ایشان دست راست خود را به سمت پیامبر (ص) بالا برده است . نوع حرکت و فیگور دست راست پیامبر را می توان با یکی از نقش برجسته های ساسانی قایل قیاس دانست که به لحاظ ساختار معنایی و سیاسی و نمادگرایی بی شباهت به نگاره مورد نظریست. نقش برجسته ی شاپور سوم در برابر پدرش شاپوردوم در طاق کوچک طاق بستان (تصویر ۲) (ichodoc.ir) پدر و پسر را در برابر یکدیگر نشان میدهد، شاپوردوم با حالتی ویژه پسرش را بانگشت اشاره ی دست چپ نشانه رفته است و با این حرکت به قدرت رسیدن و مشروعیت شاهی شاپور سوم را پس از کناره گیری اردشیر دوم بیان می کند . در فرهنگ معین انگشت اشاره در در معنای شهادت و گواهی دادن نیز به کار می رود. این رابطه متقابل بین پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) نشان از تأیید و صلاحیت بی شک و شبه ی علی (ع) از طرف پیامبر اسلام (ص) است. شاید بتوان این نگاره را مهمترین نگاره خلق شده از نظر مذهبی و سیاسی در این کتاب دانست چرا که به لحاظ معنایی و بیان عقاید مذهب تشیع در تأیید و تکریم حضرت علی (ع) نقش قابل توجهی را ایفا می کند . چهره و حالتی که نقاش برای شخصیت پیامبر (ص) در این نگاره خلق کرده است . با متانت ، گشاده ، خوشرو و به دور از سنت های چینی و مغولی است . چشمان زیبای پیامبر (ص) با نگاهی سرشار از مهر به سوی حضرت علی (ع) اشاره دارند و دهان کوچک ایشان با انحنا ی ظریف به بالا ، تبسمی شیرین را خلق کرده است، که همه نشانی از رضایت کامل پیامبر (ص) نسبت به فرد روبرویش ، امیر المومنین (ع) است. با نگاهی دقیق تر به سه

شخصیت پشت امام علی (ع) متوجه تفاوت هایی درحالت چهره و اندام ایشان نسبت به پیامبر (ص) و علی (ع) می شویم که در جای خود قابل توجه است. چهره هر سه شخصیت در عین حالی که متعجب به رابطه علی (ع) و پیامبر (ص) می نگرند، دارای نوعی حالت خشم و تکدر خاطر نیز هستند. و این حالت در چهره ایشان بواسطه بالا رفتن ابروان، کوتاه شدن بینی، بالا رفتن گوشه سیل، بالاتر قرار گرفتن ریش زیر چانه و فرم منحنی دهان و لب ها کاملاً مشخص است. به علاوه یکی از شخصیت ها درحال کشیدن دست بر ریش خود است، طراحی این حالت احتمالاً با هدف نشان دادن بهت زدگی همراه با تفکر در باب مسأله ای است، مسأله ای که شاید گویای همان اختلاف بین دوزمذهب شیعه و سنی باشد. یعنی ماجرای غدیرخم و ولایت و خلافت حضرت علی (ع) بعد از پیامبر که نقاش با توانمندی مثال زدنی آن را به صورتی نمادین به تصویر کشیده است. آن چه قابل توجه است این است که به جز در معدودی از کتب دوره ایلخانی در فرمانروایی الجایتو که شیعه مذهب بود، در هیچ یک از کتب تصویر شده تادوره تیموری به این اندازه مشخص و بی پرده به این موضوع اشاره نشده است و این خود نشان گر افزایش قدرت شیعیان در اواخر دوره ی تیموری است.

تصویر ۱

تصویر ۱: نگاره سخنان پیامبر (ص) در جمع اصحابش

تصویر ۲: نقش برجسته ی شاپور سوم در برابر پدرش شاپوردوم در طاق کوچک طاق بستان

نگاره دوم/نجات یافتن حضرت علی (ع) و یارانش توسط خضر نبی از دریا

در این نگاره (تصویر ۳) ماجرای پر حادثه و خطرناک به تصویر کشیده شده است. کشتی علی (ع) و یارانش در طوفان می شکنند و همه ایشان به دریا می افتند. علی (ع) به سپر خویش تکیه می کند و یارانش نیز چنین می کنند، در لحظه ای خضر نبی (ع) ظاهر می شود و سپر علی (ع) و یارانش را گرفته و به ساحل می رساند. خضر (ع) در این نگاره همچون علی (ع) هاله ای طلایی رنگ به دور سر دارد، او که دستاری سفید رنگ بر سر دارد و عبایی سیاه رنگ به دوش انداخته است که جامه ای سبز رنگ از زیر آن نمایان است و به شکل پیری سالخورده تصویر شده است. ابروهایی سفید، چشمهایی بادامی، بینی ظریف، ریش و سبیل افتاده و سفید از ویژگی های شمایل اوست. خضر (ع) در حال سخن گفتن با علی (ع) است و با دو دست سپر او را گرفته است، در واقع در حال حمل علی (ع) و سپر او به سمت ساحل است، گویی در میان زمین و آسمان معلق و یا بروی آب ایستاده است. در این نگاره به طور گسترده از رنگ نقره ای برای آب و طلایی برای آسمان استفاده شده است.

اگر از زاویه ای دیگر به این نگاره بنگریم، می توان چنین استنباط کرد که شاعر در این ماجرا اشاره به احترام و توجه خاص همه اولیاء و پیغمبران خداوند نسبت به حضرت علی (ع) دارد. خضر نبی (ع) پیامبری است که از خداوند عمری جاودانه گرفته است او را میتوان نمادی از تاریخ و اولیا و بزرگان قبل از رسالت پیامبر دانست. شاید بتوان او را نماینده تمامی پیغمبران قبل پیامبر اسلام دانست و در واقع یاری و کمک او به حضرت علی (ع)، یاری و کمک همه پیامبران است. شاعر با استفاده از شخصیت و موقعیت خضر نبی (ع) مهر تأییدی بر

شخصیت و مقام والای علی (ع) و مذهب شیعه زده است. خضر نبی (ع) در این ماجرا دارای قدرتی فرای قدرت یک انسان عادی است. این درحالی است که براساس شخصیتی که شاعر از حضرت علی (ع) در داستان خود پدید آورده است، امام علی (ع) با توجه به قدرت خارق العاده خویش می توانسته به نحوی از این حادثه خود را نجات دهد ولی شاعر با هوشمندی خضر(ع) را وارد ماجرا کرده است. این داستان زیبا از نگاه تیزبین نگارگر وصاحبان اثر مخفی نمانده است و آن را ماجرابی مناسب برای تاکید و تثبیت حقانیت مذهب تشیع تشخیص داده است .

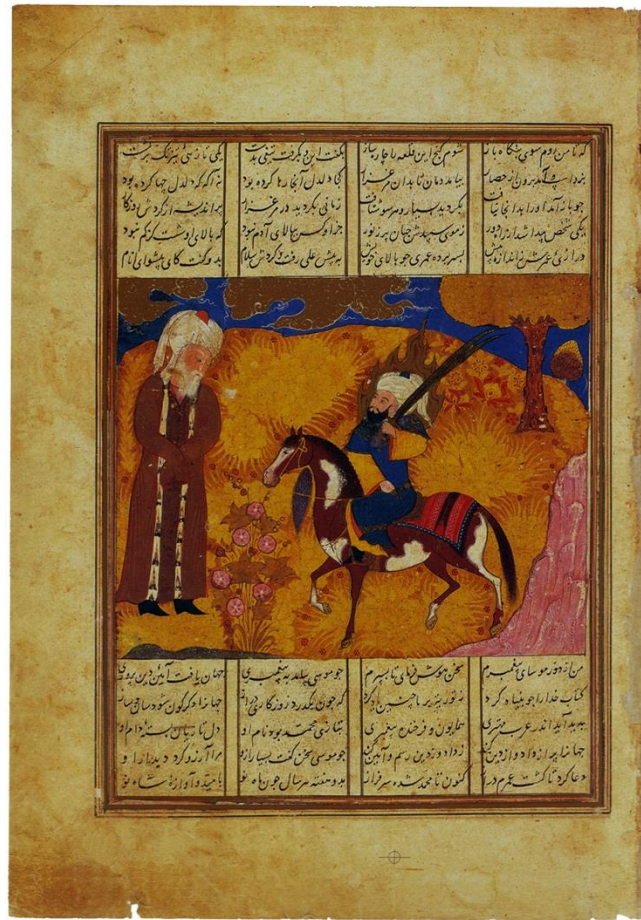
تصویر ۳

تصویر ۳: نگاره نجات یافتن حضرت علی (ع) و یارانش توسط خضر نبی از دریا

نگاره سوم / دیدار حضرت علی (ع) با مردی از زمان موسی (ع)

نگاره ای دیگر (تصویر ۴) که در این پژوهش قابل ذکر است، ماجرای دیدار حضرت علی (ع) با مردی که از زمان موسی (ع) آمده است را بازگو می کند. در این نگاره حضرت علی (ع) براسب نشسته و شمشیر خود را بر دوش حمایل کرده است و به سخنان مردی گوش فرا داده است که از زمان موسی (ع) تا به آن روز عمر کرده

و حامل اخباری از گذشته است. مردسالخورده دارای دستاری سفید و جامه ای قهوه ای رنگ، موهای سفید، چشمان بادامی، بینی باریک و بلند و قدی بی اندازه بلند است. این ویژگی ها با اشعار ابن حسام هماهنگی دارد. انتخاب این اشعار و تصویرسازی آن دارای نکته ای ظریف است که در دل داستان پنهان است، آن چنان که از اشعار بر می آید، مردسالخورده از موسی (ع) طلب عمری دراز کرده است تا بدیدار حضرت محمد (ص) نائل آید، اما حال که زمان دیدار فرا رسیده است او را نیافته، پس برای حصول کار خود به دنبال یاران و نزدیکان پیامبر میگردد، در نهایت مهمترین و نزدیکترین یار پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) را می یابد و علی (ع) را پیشوای انام می خواند و دیدار پیامبر (ص) را از ایشان طلب می کند. این نگاره به صورت نمادین نشان دهنده ی حضور پر قدرت سیاسی و اجتماعی و مذهبی حضرت علی (ع) در جایگاهی بعد از مقام پیامبر (ص) است، در واقع داستان ۲ نکته را همزمان بیان میکند. ۱. تفاسیر و اخبار پیامبران و بزرگان قبل از اسلام در تصدیق پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) ۲. به رسمیت شناختن جانشینی و خلافت حضرت علی (ع) بعد پیامبر (ص) از جانب بزرگان دیگر ادیان. در واقع این نگاره صاحبان اثر را به نظر دلخواه و عقیده ی خویش که همان حقانیت تشیع است نزدیک کرده است.

تصویر ۴

تصویر ۴: دیدار حضرت علی (ع) با مردی از زمان موسی (ع)

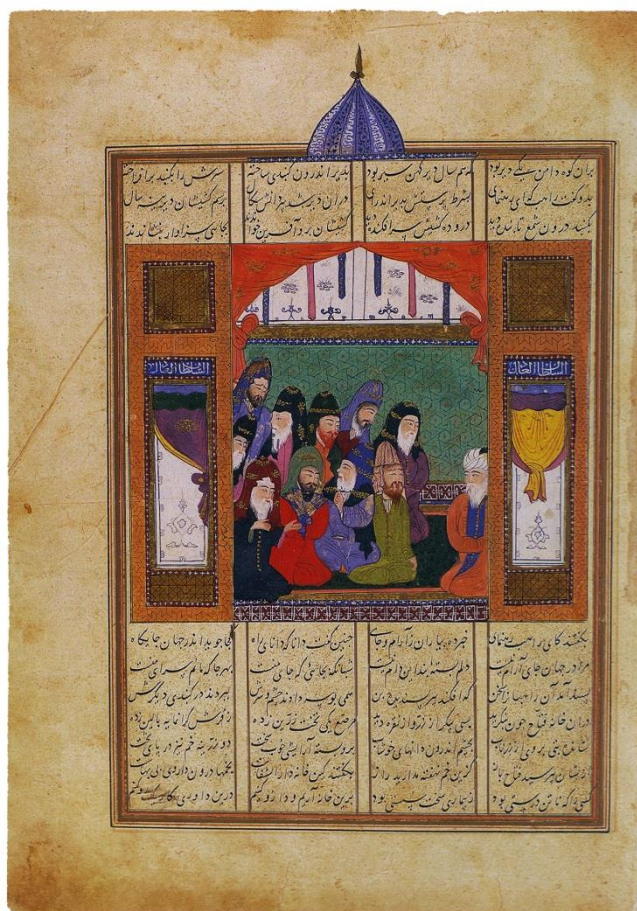
نگاره چهارم / کشیشان مسیحی

نگاره دیدار فتاح با کشیشان مسیحی (تصویر ۵) در خاوران نامه از اهمیت ویژه ای برخوردار است ، این نگاره ماجرای رفتن فتاح از یاران علی (ع) است که به دیر راهبان و کشیشان مسیحی مهمان شده است و مدتی با آن ها همنشین و هم صحبت می شود. انتخاب این قسمت از خاوران نامه برای تصویر سازی و نقاشی همانند سه نگاره قبلی هدفمند و حساب شده بوده است. نگارگر، فتاح را که از نمایندگان حضرت علی (ع) است در بین کشیش ها و علمای مسیحی در یک کلیسا نشان می دهد. در این نگاره فتاح، ریش و سبیلی سفید و دستتاری سفید رنگ در جامه ای به رنگ قهوه ای و آبی در گوشه سمت راست تصویر مشخص است . او که دست هایش را در آستین فرو کرده، در حال گوش دادن به سخنان کشیش ها است. راهبان مسیحی نیز با کلاه ها و جامه های مخصوص به دین خود در جلوی فتاح نشسته اند. برخی از چهره ها از نیم رخ و برخی از سه رخ

کار شده اند. تنوع رنگی در لباس و ریش راهبان مشخص است. راهبان او را به آمدن به کلیسا به شرط عبادت دعوت می کنند و با او هم صحبت می شوند و به او مهربانی می کنند و جای مناسب به او می دهند فتاح نیز با آن ها خوشرو و مهربان است. این نگاره نشان دهنده دوستی شیعیان با مذاهب و ادیان الهی دیگر و نمادی از صمیمیت و مهربانی شیعیان و زندگی مسالمت آمیز ایشان با ادیان دیگر است، مصداق این گونه رفتارها را می توان در سخنان حضرت علی (ع) در احادیث ونهج البلاغه(خطبه ۸۰، ۱۶۰) مشاهده کرد، چرا که ایشان در سخنان خویش از سیره زندگی دنیوی و اخروی پیامبرانی چون موسی (ع)، عیسی (ع) و پیامبران دیگر به عنوان نمونه های عالی زندگی انسان مومن استفاده می کردند. به حقیقت پیوستن چنین ماجرای را در دوران حکومت شاه عباس صفوی به وضوح شاهد هستیم. او گروهی از مسیحیان آذربایجان را که از رفتار حکومت آن منطقه به ستوه آمده بودند در قسمتی از اصفهان که به جلفا معروف است اسکان داده و آنها را مانند باقی مردم مورد لطف و عنایت دربار خود قرار داد.

شخصیت پردازی شمایل حضرت علی (ع) و یاران او در خاوران نامه اگرچه به قدرت و کیفیت آثار هرات نیست ولی در بردارنده مضامین و نشانه های مذهب تشیع با لباس و جامه های شیراز آن زمان است. «نگارگرا گزینش آثار مختلف برای تصویرگری و بهره گیری از روایات شفاهی درباره ی شخصیت مورد نظر، و گریز از قید و بندهای مربوط به آن، یک اصل بصری را در جهت نمایش شخصیت پردازی ادبی می آورد. او غالباً به عنوان شریک مولف مطرح میشود و هرگز از مقتضیات زمانه پا فراتر نمی نهد.» (آبولیاکوا، ۸۱، ۱۰۹)

همانطور که پیش تر ذکر شد. خاوران نامه تلاشی است هنرمندانه در راستای رسیدن به اهدافی منطبق با خواسته های شاعر گران قدر و همچنین صاحبان اثر مصور آن، که به حق در این مسیر موفق بوده اند. حضور پررنگ شخصیت حضرت علی (ع) به عنوان اسطوره ای همچون رستم شاهنامه ولی با چاشنی مذهب تشیع در داستان های خاوران نامه، ارتباط علی (ع) با اتفاق ها و شخصیت های قبل از خود و حاضر در زمانه ی خود به عنوان پیشوای مسلمانان، تاکید بر حقانیت شیعیان و خلافت علی (ع) بعد از پیامبر، مواردی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت.

تصویر ۵

تصویر ۵: نگاره کشیشان مسیحی

نتیجه

باتوجه به مطالب گفته شده و سوال پژوهش می توان چنین برداشت کرد که روند شخصیت پردازی در خاوران نامه اگرچه جدای از تکنیک های متداول زمان خود نبوده است ولی سرشار از ابداعات و خلاقیت های فردی هنرمندان نقاش آن است. این خلاقیت ها را می توان در نوع ترکیب بندی ها، چگونگی برخورد با چهره های مهم و شاخص داستان، حضور عوامل متنوع تصویری و تکرار از پرهیز در آن، حضور عقاید و نمادهای مذهب تشیع در برخی از نگاره های مهم به جهت نشان دادن حقانیت حضرت علی (ع) و مذهب تشیع مشاهده کرد. مطمئنا به نتیجه رساندن چنین اثری بدون حمایت حاکمان وقت شیراز میسر نبوده است. بررسی در ۴ نگاره ی انتخاب شده که جزو مهمترین نگاره های کتاب به لحاظ بیان سیاسی و مذهبی صاحبان شیعه مذهب اثر بوده است چند نتیجه را در بر دارد: ۱. تلاش برای نشان دادن چهره و شخصیت حضرت علی (ع) به عنوان اسطوره ای همچون رستم شاهنامه در دل شیعیان و دوستاران ایشان ۲. معرفی و تاکید بر حضرت علی (ع) به عنوان ولی و جانشین به حق بعد از پیامبر ۳. استفاده و انتخاب هوشمندانه تعدادی از داستانهای خاوران نامه برای تصویرسازی که به لحاظ معانی

و مفاهیم سیاسی و مذهبی در قالب نمادها و نشانه‌ها تاکید بر حقانیت تشیع و جانشینی علی (ع) دارند. و بدیهی است سخن در باب هر یک از موارد ذکر شده خود نیازمند بررسی فراوان است.

منابع

- ابن حسام خوسفی. تازیان نامه پارسی (خلاصه خاوران نامه). ۱۳۸۲ تصحیح حمیدالله مرادی، سروده چاپ اول. نشر دانشگاهی ۲۰۶۳
- انوری، سعید. ۱۳۸۰. خاوران نامه ابن حسام خوسفی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- پاکباز روئین. ۱۳۸۴. نقاشی ایران. چاپ چهارم. انتشارات زرین و سیمین.
- زی. رحیمووا، آ. پولیاکوا، ۱۳۸۱، مترجم زهره فیضی، انتشارات روزنه، چاپ اول.
- شمیسا، سیروس، ۱۳۸۶، نقد ادبی، نشر میترا، چاپ اول
- شایسته، فرمناز. ۱۳۸۴. عناصر هنر شیعی در نگارگری و نگاری تیموریان و صفویان. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- دلووره، اوستاش، بهزاد: گلستان مجموعه روچلید، یادنامه کمال الدین بهزاد، ۱۳۸۲ فرنگستان هنر، به اهتمام عبدالمجید حسینی راد.
- علی بن ابیطالب. ۱۳۸۳. نهج البلاغه. مترجم عزیزالله کاسب. نشر محمد.
- میر جعفری حسین. ۱۳۸۴. تاریخ تیموریان و ترکمانان - - چاپ هفتم - دانشگاه اصفهان.

